

ПОВЕРНЕННЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО ДО УКРАЇНИ У 1924 році У СВІТЛІ МЕМУАРНИХ ДЖЕРЕЛ

У статті розглядається питання повернення М. Грушевського з еміграції до Радянської України з точки зору мемуарних джерел. Проаналізовано мемуари та спогади, як самого М. Грушевського, так і його найвідоміших сучасників, що проливають світло на цю проблему. Зроблено висновок про великий інформаційний потенціал такого виду джерел. Основними причинами рееміграції історика бачиться його бажання продовжувати наукову працю та політичну діяльність на Батьківщині.

Ключові слова: історіографія, українські історики, мемуари, Українська революція, УПСР, еміграція, грушевськознавство.

Питання повернення М. Грушевського до України з еміграції в березні 1924 року залишається актуальним і на сьогоднішній день. Незважаючи на десятиліття досліджень воно продовжує залишатись дискусійним. Світлана Панькова відзначає, що, вивчаючи рееміграцію М. Грушевського, історики не використовують всіх джерел. Наприклад, не досліджено реакцію української політичної еміграції на такий крок вченого, його неопубліковане листування до брата й сестри, епістолярій доньки [1, с. VII]. Вважаємо, що це саме можна сказати і про мемуарну літературу.

Отже, у статті робиться спроба коротко охарактеризувати історіографію вищезгаданого питання, проаналізувати основні мемуарні джерела, які подають нам інформацію про повернення М. Грушевського на Батьківщину, виділити причини цього кроку історика, згадати як сучасники оцінювали такий його, на перший погляд, неоднозначний вчинок.

Радянські історики в силу зрозумілих причин мало цікавились життям та діяльністю М. Грушевського. Для них він був, як мінімум, «українським буржуазним істориком», а як максимум – «контрреволюціонером» або «націонал-фашистом» [2, с. 20].

Варто згадати лише статтю радянського історика, Федора Шевченка, «Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну» [3].

Набагато більше цим питанням займались українські еміграційні історики: Наталія Полонська-Василенко [4, с. 44], Олександр Шульгин [5], Матвій Стахів [6], Василь Дубровський [7], Володимир Дорошенко [8], Олександр Оглоблин [9].

Дуже ґрунтовно проблему рееміграції М. Грушевського досліджували українські зарубіжні вчені-вихідці з України: Томас Приймак [10, с.192-207; 11, с. 216], Аркадій Жуковський [12], Любомир Винар [13, с. 35-40; 14, с. 93-94; 15, с. 49-50; 16, с. 85-87], Сергій Плохій [17, с. 223-237].

Сучасні українські історики-грушевськознавці неодноразово звертались до проблеми повернення М. Грушевського до України в 1924 році. Знайдемо інформацію про це у працях Павла Соханя [18, с. 26-29], Василя Ульяновського, Сергія Кіржаєва [19, с. 61], Леоніда Решодька [20], Володимира Трощинського [21, с. 40-41], Володимира Потульніцького [22], Руслана Пирога [23], Валентини Піскун [24], Ігоря Верби, Юрія Шаповала [25; 26, с. 221-228] тощо.

Досліджуючи проблему рееміграції М. Грушевського, не можна не звернути увагу на мемуарну літературу. Зрозуміло, що не у всіх авторів спогадів, яких налічується вже десятки[27, с. 338], є згадки про факт виїзду М. Грушевського до України, тому наведемо кілька найбільш показових та інформаційно насичених прикладів.

Спочатку з'ясуємо, як мемуаристи пояснювали причини рееміграції славетного історика. В першу чергу, потрібно звернутись до свідчень самого М. Грушевського. В своїй «Автобіографії», написаній в 1926 році історик, описуючи цей епізод свого життя, подав досить незначні відомості: «Вибраний з кінцем 1923 року членом Української Академії й одержавши дозвіл на поворот, в березні 1924 вернувся на Радянську Україну, до Києва, сподіваючись повести інтенсивну наукову роботу в нових умовах на безпосередню користь українських робітничо-селянських мас та соціалістичного будівництва України. Двохрічне перебування на Радянській Україні вповні доказало можливість продуктивної праці в сих умовах»[13, с. 30]. Згадану скупість повідомлення можна, по-перше, пояснити самим жанром автобіографії, а, по-друге, за два роки в УСРР історик міг вже дуже добре зрозуміти сутність політичного режиму країни в якій він жив і тому не намагався детально описати роки еміграційного життя. Отже, автор вказує, що метою повернення була наукова робота на благо вже соціалістичної України. Але виникає логічне запитання, наскільки щирим був М. Грушевський, коли писав, що основною мотивацією для рееміграції була можливість займатись наукою? Чи були якісь інші причини такого кроку суспільствознавця? На нашу думку були і їх можна виокремити, аналізуючи спогади сучасників історика, які досить часто підкріплювали свої власні думки цитуванням М. Грушевського доби еміграції. Хоча не слід забувати, що мемуарна література завжди відрізняється певною суб'єктивністю, яка зумовлена «світоглядними позиціями авторів, їхніми ідеологічними переконаннями, політичними уподобаннями..., що суттєво впливає, як на сприйняття оточуючого світу, соціуму, його окремих постатей, так і на відображення відчуттів у текстах»[27, с. 338].

Мотиви повернення М. Грушевського до Радянської України досить добре підкреслив його однопартієць, Микола Ковалевський, у своїх мемуарах «При джерелах боротьби»: «Михайло Грушевський настоював на своїй думці, що визвольна боротьба може бути тільки в краю зорганізована і що тому треба користатись кожною нагодою, щоб посилити кадри нашої визвольної організації на рідних землях. Він висував свою давню теорію... про позитивне значення в українській історії так званих «татарських людей»[28, с. 599]. «Сам він став на чисто наукову платформу, себто поставив у першу чергу перед нашими активними силами завдання культурної мобілізації в краю»[28, с. 600]. Бачимо, що автор, з одного боку, підкреслює важливість для М. Грушевського саме наукової роботи, як причини повернення до України, але, з іншого боку, згадує, що історик не полишав думок про можливість продовження визвольної боротьби на Батьківщині.

Активний учасник революційних подій, член УСДРП, Борис Мартос, у статті «М. С. Грушевський, яким я його знав», згадував про свої зустрічі з істориком після конфлікту того з М. Шаповалом та розколу в закордонній групі УПСР і відзначав, що «був він сумний, депремований, розчарований не тільки в політиці, але й в українських громадянах»[29, с. 80]. Тобто, можемо відзначити важкий психологічний стан М. Грушевського, який болісно переживав свої політичні невдачі. І поряд з цим: «...листи з Харкова від колишніх членів Центральної Ради (лівих с.-р.): «приїздіть!». Гарантують недоторканність, можливість наукової праці, організації групи молодих науковців-істориків, можливість одержувати достатні кошти, щоб поставити їхню роботу широко, словом – всі блага»[29, с. 80-81].

Крім того, Б. Мартос пише, що М. Грушевському «наполегливо радили не їхати в Україну, пропонували катедру й ректорство в Українському Вільному Університеті в Празі, а разом з тим катедру в Господарській академії в Подєбрадах; це давало йому особисто повне матеріальне забезпечення, але не давало перспектив широко поставленої наукової праці». Тут же автор вказує своє пояснення причин того, чому історик повертався до України: «Науковий інтерес, надія

принести більше користі українській справі – переважили і Грушевський поїхав у Советську Україну»[29, с. 81].

Аналогічним чином пояснює виїзд М. Грушевського до УСРР український громадсько-просвітницький діяч, Аркадій Животко, який в статті «Провина М. Грушевського» пише: «З народом і для народу. З ним в хвилини радості й надії. З ним же в чорну годину лихоліття. Свідомий того стану, в якому опинилися визвольні змагання українського люду, пішов він до нього з метою продовжувати розпочату працю. Пішов продовжувати класти фундамент під будинок української державности. Наука – ім'я тій основі»[30, арк. 14].

Подібні думки знаходимо у спогадах Олександра Шульгина «Михайло Сергійович Грушевський – як політик і людина». Автор відзначав, що історика «тягнуло до творчої наукової праці, яку він міг здійснити тільки в Києві»[5, с. 151]. Іван Макух, громадсько-політичний діяч з Галичини, відмічав у книзі «На народній службі», що історик повернувся до України працювати в Українській Академії Наук, де «викінчував свої монументальні наукові твори, як велику 10-томову історію України-Руси, і зібрав коло себе цілу свою школу»[31, с. 326].

Іван Кедрин, український історик, у своїй статті «Михайло Грушевський – не один, а більше їх», яка була побудована на спогадах, теж віддавав перевагу версії, що основною рушійною силою рееміграції славетного історика було його захоплення науковою роботою, яка була сенсом всього його життя: «Михайло Грушевський не був політиканом і не займався каварняним політиканством. Він жив наукою і мріяв про наукову працю – на кожному терені і в усіх обставинах. Цим можна пояснити і його поворот на Україну. Він знав, що продовжувати працю над своїм великим твором про історію України можна тільки там, де є для цього джерела, себто в Україні чи взагалі на території колишньої російської імперії»[32, с. 260-261].

Левко Лукасевич, учасник бою під Крутами, який більшу частину життя провів в еміграції, у спогадах «Роздуми на схилку життя» згадує, що «Поворот проф. Михайла до Києва в 1924 році всіх нас тяжко вразив»[33, с. 156]. На наступних сторінках він

пояснює своє бачення причин цього кроку історика: «Його поворот у Київ в 1924 році...був трагічною помилкою, яка зродилась, як казали, під впливом його заломання і зневіри в Європу, а віри в новий світовий лад, який несе з собою більшовизм. Однією з причин його повороту було непереможне бажання продовжувати працю над історією України, що було можливе тільки в Києві, де були при руці потрібні архіви»[33, с. 199].

Іншу версію повернення М. Грушевського називає Матвій Стахів, український правник, історик і суспільно-політичний діяч. Він згадує в своїх спогадах про свою спробу переконати М. Грушевського не виїжджати до УСРР і акцентує увагу на таких словах історика: «Політичних заяв на користь советської влади ніколи не складу»[6, с. 133], «рішився вертатися до Києва, бо я глибоко переконаний, що там незабаром буде революція і що я там, у тій ситуації буду конечно потрібний»[6, с. 137]. Отже, автор наголошує, що основною причиною рееміграції було бажання історика продовжувати визвольну боротьбу на Батьківщині. Крім того, М. Стахів подає і власну версію вчинку суспільствознавця, яка є досить таки оригінальною. Він вважає що причиною нібито могла бути вказівка масонської ложі, яка прогнозувала за кілька років війну з Радянською Росією[6, с. 146].

Ще одне цікаве пояснення повороту до України наводить Олександр Шульгин, який згадує свою зустріч з М. Грушевським, що сталася влітку 1920 року на чеському курорті Лазні-Седмігорки і повторює слова суспільствознавця, звернені до нього: «А не думаєте Ви, Олександр Яковичу, що ми переживаємо ту саму добу, як під час кінця римської імперії? Все нищиться, кінчається старий світ і на зміну йому приходять новий»[5, с. 151]. Під «новим світом» М. Грушевський розумів більшовицьку владу і О. Шульгин, дискутував з істориком, не погоджувався з таким баченням майбутнього і вважав, що «Великі люди, генії, а до них можемо зарахувати Михайла Грушевського, здібні так перейматися певними ідеями, що реальність у них затемнюється»[5, с. 151-152].

Фактично, закономірним явищем називає повернення М. Грушевського Іван Майстренко, який у свій час був членом УПСР (бо-

ротьбистів). На його думку, українська інтелігенція «бачила агресію великодержавництва і, щоб підсилити українізацію, тяглася до КП(б)У, не будучи в принципі ворожою до соціалізму... Саме тому повернувся в Україну з еміграції М. Грушевський...»[34, с. 190]. Автор вважає, що історик зі своїми однодумцями вірив у можливість за допомогою українізації відродити Україну національно-державно[34, с. 216] і саме тому віденська група, на чолі якої стояв М. Грушевський, вирішила повернутися з еміграції[34, с. 217].

Дуже часто автори мемуарів досить різко висловлювали своє критичне ставлення до повернення М. Грушевського. Так, наприклад, негативно оцінював діяльність суспільствознавця по підготовці повороту на Україну і заклики «іти на порозуміння з червоною Москвою» О. Шульгин[5, с. 152]. Згаданий вже Левко Лукасевич своє ставлення до такого кроку історика висловив в наступних словах: «Поворот першого президента УНР на окуповану ворогом батьківщину і тим визнання ним російського панування над Україною, був ударом для наших визвольних змагань і дезорієнтуванням широких мас нашого народу»[33, с. 199].

Відомий революціонер, Сергій Єфремов, який в час повернення М. Грушевського до України був одним з очільників Всеукраїнської академії наук, в своїх «Щоденниках» теж не надто прихильно характеризує повернення М. Грушевського: «31 грудня [1923 року-В. Х.], спільне зібрання обрало на академіка – М. С. Грушевського. Перший відділ зробив це ще восени і разом послав до Харкова клопотання про дозвіл йому вернутися. Дозвіл дано. ...Цікаво, що по повороті робитиме той старий лис? Чи всидить тихо, чи знов почне плести свої звичайні інтриги?»[35, с. 46]. У записі від 5 січня 1924 року автор знову згадує про момент виборів М. Грушевського до ВУАН, визначає історика як «доброго вченого й кепського політика» і описує ще один «вибрик Грушевського», пов'язаний з поверненням, під яким розуміє його прохання, «що було б добре, коли б з Києва йому прислано було записки за підписом 3-4 громадян...особливо бажаним був би підпис С. О. Єфремова»[35, с. 51]. Під 4 березня 1924 року бачимо слідуєчий яскравий допис: «Кримський дістав листа од головного Зельмана[М. Грушевсь-

кого. – В. Х.]. Ще не виїхав, а вже домовляється, щоб йому гроші за переїзд Академія вернула – з яких коштів, йому байдуже. І так цілий лист про гроші, а тільки десь на самому кінчику притулилося – а також дякую, мовляв, і за обрання. Так це походить на його!»[35, с. 86]. І нарешті: «7 березня... приїхав М. Грушевський. Бачив його на одну хвилину в канцелярії, бо поспішав до видавництва. Поцілувалися, хоч і не дуже тісно. Не розмовляли, бо я зараз пішов»[35, с. 87]. Гарно видно, що С. Єфремов був не дуже радий поверненню М. Грушевського.

В «Щоденнику» Володимира Винниченка, одного з найвідоміших політиків доби Центральної Ради та Директорії, від 12 листопада 1923 року знаходимо таку характеристику виїзду М. Грушевського: «Здається, М. Грушевський їде на Україну. Спочатку торгувався за гроші, – скільки дадуть йому в Празі /3250 чеських корон/. Очевидно, непочекісти дали більше. Гидко. Огидний старий інтриган!»[36, с. 250]. Тобто, бачимо негативну оцінку такого кроку історика, причому акцент ставиться на чинниках матеріального характеру. В записі від 19 серпня того ж року В. Винниченко згадує, про лист від М. Шаповала з Праги, який пише, що отримав звістку від М. Грушевського. Суспільствознавець нібито жалкує про повернення, «хотів би вернутись за кордон, так [не] певен, що пустять виїхати». Винниченко підсумовує: «Втягли старого в дурну і тяжку ситуацію і покинули. Шкода старого»[36, с. 395]. Цього разу в оцінках автора переважає співчуття. Натомість, в «Заповіті борцям за визволення», написаному значно пізніше, В. Винниченко зовсім інакше характеризує момент рееміграції: «Михайло Грушевський і його близькі товариші Шраг, Христюк, Чечель та інші (які з еміграції вернулись на Україну) їхали на великий самокритичний подвиг, на тяжку боротьбу за здобутки нашої революції»[37, с. 49]. Бачимо, що через певний час В. Винниченко вже переосмислив і по-іншому оцінив мотиви повернення М. Грушевського.

Напевно, найбільш критично оцінював повернення М. Грушевського на Батьківщину, Микита Шаповал, один з лідерів УПСР в еміграції. У своєму «Щоденнику» в записі від 2 листопада 1923 року М. Шаповал так описує події, які передували виїзду історика:

«Грушевський – крутий. Його вибрано до Інституту, дав згоду, прохав, щоб платили тисяч три. Призначила Селоспівка на кооперативні курси з платою 1500 (разом 3250), а він тепер пише Стахову, що одержав з України листи, кличуть туди, там «ніби добре», він розвідається і коли буде справді добре, то поїде на Україну, а ні, то до Праги. Прохає кілька місяців почекати»[38, арк. 91]. Під 9 березня 1924 року знаходимо запис, який демонструє реакцію М. Шаповала на інформацію про те, що М. Грушевський вже поїхав до УСРР: «Кажуть, що Грушевський вже справді виїхав на Україну. Це справді зрадник. І не дарма ми йому не довіряли до кінця. Партію отруїв, деморалізацію посіяв, був завжди егоїстом. Примирився з ворогом-окупантом, а не примирився з українськими соціалістами»[38, арк. 106].

«Грушевський, Шраги, Христюки, Чечелі, Мазуренки, Ніковські спокійнісінько пішли на службу найлютішому ворогові, пішли ганебно, без жодних уступок з його боку»[39, с. 66], – проклинали «відступників» Шаповал та Григор'єв. Тобто, М. Шаповал, здається, і не намагався зрозуміти, чому М. Грушевський їде на Батьківщину. Його реакція та оцінки, на нашу думку, демонструють більше особисту неприязнь до історика, а різниця в політичних поглядах відходить на другий план. Подібне ставленні до М. Грушевського спостерігається і в спогадах Миколи Чеботаріва, який був начальником охорони Симона Петлюри. Він, характеризуючи колишніх діячів українських визвольних змагань, які повернулись до України, теж прямо називає колишнього голову Центральної Ради зрадником[40, с. 183].

На відміну від багатьох своїх сучасників Борис Мартос не засуджує М. Грушевського за такий крок, ставиться до нього з розумінням і, що характерно, частину вини за це перекладає на українську еміграцію: «Я кинув би каменем – гірким словом в сторону української еміграції, що не зуміла створити відповідних умов для праці цього великого патріота, науковця й політичного діяча»[29, с. 81].

Таким чином, наведений історіографічний та джерельний матеріал дозволяє зробити наступні комплексні висновки. По-перше, питання повернення М. Грушевського до УСРР має вже досить чисельну історіографію. Як головну причину рееміграції більшість вчених називають бажання М. Грушевського займатись науковою працею на Батьківщині. По-друге, дослідники в своїх наукових розвідках спираються на солідну документальну базу, яка має великий інформаційний потенціал. Поряд з цим, поза увагою істориків залишається суттєва кількість доступних джерел, які потребують подальших джерелознавчих досліджень. Маємо на увазі мемуарну та епістолярну літературу. По-третє, мемуарна література суттєво доповнює наші знання у питанні розуміння обставин та причин повернення суспільствознавця до України, з'ясування оцінок, значення та впливу такого кроку історика. По-четверте, мемуари дозволяють досить чітко виділити ті внутрішні мотиви, які спонукали М. Грушевського до рееміграції: величезне бажання займатись науковою працею у сфері української історії, літератури, культури; прагнення приносити користь Україні та її народові; загальна втома та розчарування від еміграційного життя, внаслідок болючих невдач, а саме, втрати лідерства Закордонною делегацією в УПСР, припинення через недостатнє фінансування діяльності Українського Соціологічного Інституту, проблеми з публікацією та продажем своїх книг як за кордоном так і в УСРР тощо. По-п'яте, метою історика після повернення була, на нашу думку, не тільки наукова праця, якою, в принципі, він міг займатись і за кордоном, до того ж були достатньо гарні варіанти продовження наукової кар'єри. М. Грушевський жив ідеєю української окремішності, самостійності, яка в той час могла здійснитись, на його думку, навіть, у вигляді соціалістичної республіки. А наука бачилась для нього не тільки способом професійної самореалізації, але і засобом політичної боротьби.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Панькова С. «...Ні хвилі не вважав себе емігрантом, тільки закордонним робітником на нашій національній ниві» (Публіцистика Михайла Грушевського доби еміграції: квітень 1919 р. – лютий 1924 р.) // Грушевський Михайло Сергійович. Твори: У 50 т. / М. С. Грушевський; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. – Львів: Видавництво «Світ», 2002 – Т. 4. Кн. 2. – С. V-XVIII.

2. Пиріг Р. Я. Життя і діяльність М. С. Грушевського у контексті ідеологічної боротьби в Україні (1920-1930-ті рр.). Дис. на здобуття наук. ступеня доктора істор. наук / Пиріг Р. Я., Інститут історії України НАН. – К., 1994. – 353 арк.
3. Шевченко Ф. П. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? // Український історичний журнал. – 1966. – № 11. – С. 13-30.
4. Полонська-Василенко Н. Українська академія наук. Нарис історії. – К.: Наукова думка, 1993 – 416 с.
5. Шульгин О. Михайло Сергійович Грушевський – як політик і людина // Збірник на пошану Олександра Шульгина. – Париж – Мюнхен: Записки НТШ, 1969. – Т.186. – С. 143-155.
6. Стахів М. Чому М. Грушевський повернувся в 1924 р. до Києва. Жмут фактів і уривок із спогадів // ЗНТШ. – Т. 197. – Нью-Йорк, 1978. – С. 109-147.
7. Дубровський В. Рецензія на енциклопедичну статтю М. А. Рубача «Грушевський, Михаїл Сергеевич» – Советская историческая энциклопедия. – М.: Государственное научное издательство «Советская энциклопедия», 1963. – Т. 4. – С. 857-859. // Український історик. – 1966. – № 1-2. – С. 107-111.
8. Дорошенко В. Михайло Грушевський – громадський діяч, політик і публіцист // Овид. – 1957. – № 11. – С. 18-19.
9. Оглоблин О. Михайло Грушевський на тлі доби: думки про третю і останню добу історика (1924-1934) // Український історик. – 1996. – № 1-4. – С. 79-85.
10. Thomas M. Prymak. Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture. – Toronto: University of Toronto Press, 1987. – 323 p.
11. Томас Приймак. Михайло Грушевський: політик національної культури // Всесвіт. – 1991. – № 5. – С. 207-225.
12. Жуковский А. Політична і публіцистична діяльність М. С. Грушевського на еміграції, 1919 – 1924 рр. // Український історичний журнал. – 2002. – № 1. – С. 96-125.
13. Винар Л. Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 року. – Нью-Йорк-Мюнхен-Торонто: Українське історичне товариство, 1981. – 48 с.
14. Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (У 50-ліття смерті: 1934 – 1984 рр.) // Сучасність. – 1984 р. – № 11 – С. 85-95.
15. Винар Л. Михайло Грушевський: Історик і будівничий нації (Статті і матеріали). – 304 с.
16. Винар Л. Стаття Олександра Оглоблина «Михайло Грушевський на тлі доби» // Український історик. – 1996 р. – № 1-4. – С. 85-87.
17. Сергій Плохій. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського. – К.: Критика, 2011. – 600 с.
18. Сохань П. Творча спадщина М. С. Грушевського і сучасність // Грушевський Михайло Сергійович. Твори: у 50 т. / М. С. Грушевський; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – Львів: Видавництво «Світ», 2002 – Т. 1. – С. 14-46.
19. Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. С. Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність. – К., 1993. – 332 с.
20. Решодько Л. Повернення на Україну / Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. – К.: Веселка. – 1992. – С. 381-391.
21. Трошинський В. П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. – К.: Інтел. – 1994. – 260 с.
22. Потульницький В. А. Наукова діяльність М. С. Грушевського в еміграції (1919-1924 рр.) // Український історичний журнал. – 1992. – № 2. – С. 48-57.
23. Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924-1934). – К.: 1993. – С. 16-35; Його ж. Ідейно-політичні підстави компромісу Михайла Грушевського з більшовицькою владою // Український історичний журнал. – 2006. – № 5. – С. 4-19; Його ж. Михайло Грушевський і більшовицька влада: ціна компромісу // Українська історична наука на шляху творчого поступу: Матеріали III Міжнародного наукового конгресу українських істориків. Луцьк, 17-19 травня 2006 р. – Луцьк, 2007. – С. 358-364; Його ж. Феномен рееміграції Михайла Грушевського: сучасні інтерпретації // Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. – 2007. – Вип. 91/93. – С. 47-50.
24. Піскун В. Повернення Михайла Грушевського в Україну як зваба більшовизмом й сподівання на дії // Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. – К., 2002. – С. 45-54.
25. Шаповал Ю. Занурення у темряву: Михайло Грушевський у 1919 – 1934 рр.//Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст.: Збірник наукових праць, присвячений пам'яті акад. НАН України Юрія Юрійовича Кондуфора / Відп. ред. В. А. Смолій / НАН України. Інститут історії України. – В 2-х т. – К.: Інститут історії України, 2004. – Т. 1. – С. 306-325.
26. Шаповал Юрій, Верба Ігор. Михайло Грушевський. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2005. – 352 с.
27. Буряк Л. Пам'ять про Михайла Грушевського у спогадах його сучасників: штрихи до просопографічного портрету людини, політика, вченого / Український парламентаризм: проблеми історії та сучасної політичної практики (до 145-річчя від дня народження Михайла Грушевського) / Наукова конференція 29 вересня 2009 р. – К.: Український інститут національної пам'яті, 2012. – С. 337-344.
28. Ковалевський М. При джерелах боротьби (спомини, враження, рефлексії). – Інсбрук, Накладом Марії Ковалевської, 1960. – 717 с.
29. Мартос Б. М. С. Грушевський, яким я його знав // Український історик. – 1966. – № 1-2. – С. 73-81.

30. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВ). – Ф. 3560, оп. 1, спр. 8.
31. Макух І. На народній службі. – Детройт: Видання української вільної громади Америки, 1958. – 628 с.
32. Кедрин І. Михайло Грушевський – не один, а більше їх (Спогади і рефлексії) // Український історик. – 1984. – № 1-4. – С. 251-261.
33. Лукасевич Л. Роздуми на схилку життя. – Нью-Йорк-С. Бавнд Брук: Українське православне видавництво Св. Софії, 1982. – 342 с.
34. Майстренко І. Історія мого покоління: Спогади учасника революційних подій в Україні. – Едмонтон: Канадський інститут українських студій Альбертського ун-ту, 1985. – 416 с.
35. Єфремов С. О. Щоденники, 1923-1929. – К.: ЗАТ «Газета «РАДА», 1997. – 848 с.
36. Винниченко В. Щоденник: 1921-1925. – Едмонтон – Нью-Йорк: Видання Канадського Інституту Українських Студій, 1983. – 700 с.
37. Винниченко В. К. Заповіт борцям за визволення. – К.: Криниця, 1991. – 128 с.
38. ЦДАВОВ України. – Ф. 3563, оп. 1, спр. 119а.
39. Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924—1934) // Український історичний журнал. – 1991. – № 4. – С. 54-66.
40. Визвольні змагання очима контррозвідника. (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва): Науково-документальне видання / Вст. стаття: В. Сідак. – К.: Темпора, 2003. – 288 с.

V. Khomenko

THE MYKHAYLO HRUSHEVSKIY'S HOMECOMING IN 1924 IN THE MEMOIRS LIGHT

The question of the M. Hrushevskiy's homecoming to Ukraine in March, 1924 still remains topical nowadays. The attempt to characterize briefly the above-mentioned subject historiography, to analyze the main memoirs, which give us the information about the M. Hrushevskiy's homecoming to Motherland, to single out the reasons of such historian's step and to recollect in what way his contemporaries valued his, at first sight, mixed deed is maid in this article.

The historiography of the M. Hrushevskiy's re-emigration question has already been very sizable. The foremost reason of the social scientist's homecoming is designated as the glorious historian's desire to keep on being engaged in scientific work on his native soil and to benefit to his Motherland despite the work conditions.

The home scientists rely on the considerable documentary base which has the great informational potential in their scientific exploring. Along with this, the essential part of the available sources which need the further research remains out of historians' sight. The memoirs and epistolary literature are meant. That is why the M. Hrushevskiy's and his the most famous contemporaries' memoirs and reminiscences which illuminate the re-emigration problem have been analyzed in this article. The conclusion about the enormous informational potential of such sources has been maid. Besides, the memoirs significantly complete our knowledge in the question of understanding the social scientist's homecoming reasons and circumstances and also in the question of the clarification of the valuation, importance and influence of such decision. The memoirs allow point out clearly those internal motives which had induced M. Hrushevskiy to re-emigration: the huge yearning to go in for scientific work in the Ukrainian history, literature and culture sphere; the aspiring to benefit to Ukraine and Ukrainian people; the overall fatigue and disappointment of emigration life.

Key words: historiography, Ukrainian historians, memoirs, Ukrainian revolution, the USRP, emigration, M. Hrushevskiy studies.

Рецензенти: *Котляр Ю. В.*, д.і.н., професор;
Сінкевич Є. Г., д.і.н., професор.

© Хоменко В. О., 2017

Дата надходження статті до редколегії 04.02.2017